

**Kazimiera Wódz, Krzysztof Łęcki,
Maciej Witkowski**

**Transformacja ekonomiczna a
tożsamość kulturowa : stare regiony
przemysłowe Europy w procesie
zmian : przypadek badań Górnego
Śląska w projekcie SPHERE**

Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa 2, 11-28

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Kazimiera Wódz, Krzysztof Łęcki, Maciej Witkowski
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Transformacja ekonomiczna a tożsamość kulturowa Stare regiony przemysłowe Europy w procesie zmian — przypadek badań Górnego Śląska w projekcie SPHERE*

Abstract: The Silesian Voivodship is a typical area of cultural borderland where different patterns of ethnic and industrial culture blend into a specific new quality. The economic transformations of the early nineties (20th century) undermined the foundations on which the traditional regional symbolic order was laid. The pauperization of mining settlements is a particularly important factor affecting the process of the contemporary regional identity. Our paper is based on partial research outcomes from the project “Space, Place and the Historical and contemporary articulations of regional, national and European identities through work and community in areas undergoing economic REstructuring and regeneration” (SPHERE). Briefly, the project seeks to examine the role of different discursive narratives in shaping ideas and experiences of identity, region and place. Discursive and material ‘effects’ of re-shaping communities through an economic change seek to examine how the past and present hold possibilities for the future. In the text we also intend to introduce into epistemological perspective received in SPHERE.

Key words: restructuring, regeneration, workers communities, identity, narrations, place and space.

* “Space, Place and the Historical and contemporary articulations of regional, national and European identities through work and community in areas undergoing economic REstructuring and regeneration”. 7th FP EU, theme 8.5.21. Koordynator: Middle Eastern Technical University, Turcja, partnerzy projektu: London Metropolitan University, Institut fur Arbeitsmarkt —und Berufsforschung, Niemcy, Universidad Complutense de Madrid, Hiszpania. Skład polskiego zespołu: Kazimiera Wódz – kierownik, Daniela Dzienniak-Pulina, Paweł Ćwikła, Monika Gnieciak, Jolanta Klimczak-Ziółek, Krzysztof Łęcki, Witold Mandrysz, Barbara Słania — sekretariat, Andrzej Niesporek (do czerwca 2010), Uniwersytet Śląski, Piotr Kulas, Maciej Witkowski – WSB Dąbrowa Górnicza.

Wstęp

Globalne upowszechnienie gospodarki kapitalistycznej doprowadziło do ukonstytuowania się w tradycji badań socjologicznych, dziś już klasycznego, obiektu badań — regionu przemysłowego. Obszary intensywnej industrializacji i związane z nimi społeczności stały się dla badaczy obiektem wielu dociekań prowadzonych z różnych perspektyw: historycznej, społecznej, literaturoznawczej, ekonomicznej czy antropologicznej. Każdy z regionów przemysłowych jest uwikłany w specyficzny układ procesów rozwoju gospodarczego i technologicznego, właściwości lokalnej przestrzeni, uwarunkowania kulturowe i etniczne. Równocześnie występują pewne wspólne cechy, pozwalające określać region przemysłowy jako uniwersalną kategorię socjologiczną. Jedną z takich cech jest fenomen kultury robotniczej — zjawiska zazwyczaj wiązane z pewnym układem społecznych tożsamości, instytucjami, ukształtowaniem przestrzeni, etosem pracy, afiliacjami politycznymi, treścią indywidualnych odczuć i kształtem biografii.

Wymuszone zewnętrznymi warunkami ekonomicznymi przemiany okręgów przemysłowych wywierają wpływ na całokształt życia ich mieszkańców. Dla robotników z przykładowych osiedli dramaty upadających branż oznaczają wielopłaszczyznowe dramaty ekonomiczne i tożsamościowe. Ich osobiste doświadczenia pozwalają ukazać napięcia między podmiotowymi próbami odnalezienia się w nowej rzeczywistości — tworzenia nowego porządku symbolicznego i „manipulowania” kulturą — a determinującymi czynnikami struktury społecznej: dominującymi dyskursami, utrwalonymi praktykami, symbolami starego porządku. Jak przekonuje D. Harvey (1989), wraz z postępującym w latach siedemdziesiątych na zachodzie Europy i w USA załamywaniem się paradygmatu fordyzmu, kryzysem keynsizmu i ideologii państwa dobrobytu wyłaniał się nowy porządek, oparty na doktrynie neoklasycznej ekonomii i praktyce gospodarczej deregulacji (ta ostatnia doprowadziła do destrukcji wielu obszarów intensywnej industrializacji). Jednocześnie ukształtowały się nowe dyskursy — aspirujące do miana hegemonicznych — artykułujące takie wartości, jak indywidualizm, wolność, prywatna własność, osobista odpowiedzialność, oraz implikujące krytyczny stosunek wobec rzekomo nadmiernych wpływów związków zawodowych, biurokracji czy etatyzmu. W epoce postfordyzmu stały się one dominującą formą społecznej świadomości, czego dobitnym wyrazem są programy i strategie partii socjaldemokratycznych próbujące podążać za zmieniającymi się preferencjami swego tradycyjnego elektoratu (Ch. Mouffe, E. Laclau, 2007).

Owo zarysowane tu napięcie między indywidualną podmiotowością a determinującą rolą struktury społecznej, występujące w starych (powstałych jeszcze w epoce dominacji paradygmatu fordyzmu) okręgach przemysłowych, obecnie dotkniętych procesami ekonomicznej restrukturyzacji, stało się główną osią problematyki badawczej w projekcie SPHERE. Mimo że wszystkie zespoły z poszczególnych krajów: Anglii, Francji, Hiszpanii, Niemiec, Turcji i Polski, uzyskały szeroki

zakres badawczej autonomii, ramami spajającymi tę różnorodność zostały obok pojęcia kultury robotniczej złożone teoretyczne konstrukty habitusu P. Bourdieu (2008) i struktury doświadczenia (*structure of feelings*) R. Williamsa (1977). Sądzymy, że pozwalają one uchwycić rolę różnorodnych wzorów kultury robotniczej w kształtowaniu się nowych synkretycznych form kulturowych na starych obszarach przemysłowych dotkniętych procesami restrukturyzacji.

Projekt SPHERE — zakres problematyki, założenia metodologiczne

Program badawczy w ramach projektu SPHERE skupia się na zagadnieniach zmian tożsamości społecznej i kulturowej w społeczeństwach przechodzących przez wielowymiarowy proces transformacji. Ma doprowadzić do odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu ukształtowane historycznie tożsamości są w stanie przetrwać społeczno-ekonomiczne zmiany towarzyszące restrukturyzacji i — związane z nią — przekształcenia polityczne i kulturowe¹.

Badacze podejmują próbę uchwycenia formowania się i ewolucji tożsamości historycznie zakorzenionych w społeczeństwach przemysłowych, głównie chodzi przy tym o dominującą strukturę zawodową. W konsekwencji koncentrują się więc na procesie transformacji kultur przemysłowych. Prowadząc historyczne, teoretyczne i empiryczne analizy, badacze starają się wyjaśnić znaczenie tych zmian dla społeczności, regionów i kultur w wybranych krajach Europy. Podstawowym celem jest określenie konsekwencji restrukturyzacji ekonomicznej dla zmian zachodzących w charakterze pracy, w funkcjonowaniu rodziny oraz społeczności lokalnej. Ważne jest także pokazanie, jak zmiany te wpływają na indywidualne i zbiorowe tożsamości, tradycję i zwyczaje.

Punktem wyjścia jest założenie, że transformacja życia ekonomicznego w wielu tradycyjnie przemysłowych obszarach Unii Europejskiej i poza nią prowadzi do istotnych przemian kulturowych oraz zmian tożsamości jednostkowych i zbiorowych. W wielu częściach Europy, wraz z ekonomiczną restrukturyzacją i deindustrializacją następuje proces erozji tradycji kulturowych zakorzenionych w przemysłowej historii badanych regionów czy miast². Ustabilizowane pojęcie

¹ Na podstawie: SPHERE, Annex I “Description of Work, Part B: Concepts and objectives, Progress beyond the state of art, S/T methodology and work plan”, s. 5—11.

² Badania realizowane były w kilku miastach europejskich, których geneza i ekspansja związana była z przemysłem, w południowej części Norymbergii, gdzie od połowy XIX wieku rozwijał się przemysł metalurgiczny, a pod koniec XIX wieku — elektryczny, Corbeil-Essonnes i Eury na południowy-wschód od Paryża, z dominantą przemysłu metalurgicznego i papierniczego, Elda i Alcoy w Hiszpanii, gdzie rozwinęły się przede wszystkim przemysły obuwniczy i tekstylny, górnicze miasta Zonguldak w Turcji oraz Barnsley (Płd. Yorkshire) w Wielkiej Brytanii. W badaniach polskich uwzględniono wewnętrzne zróżnicowanie województwa śląskiego — i wybrano dwa miasta:

„tradycyjnych” tożsamości i ich trwałość są kontestowane. Ciągłe aktualnym i nierozwiązanym problemem pozostaje kwestia: w jakim stopniu zmieniły swoje znaczenie pojęcia klasy, kultury i społeczności lokalnej i jak są obecnie rozumiane. Wskazane kategorie pojęciowe stanowią czynniki wyjaśniające w analizie kształtowania się tożsamości kulturowej, przynależności społecznej i przywiązania do znaczących miejsc ojczyzny prywatnej.

W ramach projektu SPHERE przedmiotem badania są w szczególności: po pierwsze, mechanizmy kształtowania się nowych tożsamości oraz próby zachowywania tradycyjnych tożsamości; po drugie, wpływ procesu zmian ekonomicznych na przekształcanie się poczucia więzi z miejscem, z „ojczyzną prywatną” i ich znaczenia dla indywidualnej „historii” i społecznej przynależności; po trzecie, praktyki kulturowe ustanawiające sposób rozumienia znaczących miejsc „ojczyzny prywatnej”, a także tożsamości w badanych regionach — przez analizy wytworów artystycznych, literatury, przekazów medialnych; po czwarte, aktywność organizacji społecznych na rzecz zachowania lub odnowy historycznych tożsamości w regionie, miejscu pracy, sąsiedztwie i rodzinie; po piąte, zbiorowe działania, a także polityczna aktywność związane z zarysowaną problematyką w obrębie regionalnych społeczności lokalnych.

Uwzględniając historyczne znaczenie zbiorowych tożsamości klasowych i regionalnych, w ramach projektu SPHERE bada się i analizuje obszar społecznych odniesień do nowo kształtujących się tożsamości związanych z konsumpcją, płcią, wiekiem, przynależnością etniczną, narodową i europejską, które wynikają z dokonujących się reorientacji życia społecznego i ekonomicznego. Badania koncentrują się więc na przejściu ze starego, „męskiego”, do nowego, w znacznym stopniu sfeminizowanego przemysłu; ze starszych i bardziej stabilnych form pracy do nowszych i bardziej elastycznych. Projekt skupia się zatem na regionach, w których lokowane są nowe przemysły i usługi, które mają zastąpić dominujący tam do tej pory stary przemysł. Celem jest sprawdzenie: czy w tak scharakteryzowanych regionach wyłaniają się nowe — zawodowe, społeczne, narodowe lub europejskie — tożsamości, a jeśli tak, to w jakim stopniu jest to zjawisko istotne. Restrukturyzacja w proponowanym w projekcie ujęciu nie daje się bowiem sprowadzić do wymiaru wyłącznie ekonomicznego, prowokuje także ważne pytania dotyczące zmian kulturowych i systemów wartości.

Metodologia badań w projekcie ma głównie charakter jakościowy. Cele badawcze realizowane są w wyniku analitycznego i krytycznego odczytania literatury z zakresu studiów kulturowych oraz prac dotyczących historii i tożsamości badanych regionów, analizy dyskursu publicznego — potocznego i eksperckiego — dotyczącego procesów transformacji ekonomicznej regionów oraz wtórnej analizy dokumentacji statystycznej, obrazującej rzeczywisty przebieg zmian w regionach. Jednak zasadniczą część badań stanowią wywiady pogłębione z kluczowymi informatorami i aktorami posiadającymi szczegółową wiedzę na temat przeszłości

Rudę Śląską (dzielnice: Nowy Bytom, Wirek) w części śląskiej oraz pogranicze Dąbrowy Górniczej i Będzina (dzielnica Ksawera i Koszelew) w części zagłębiowskiej.

i współczesności regionu oraz przedstawicielami tych grup zawodowych, które w największym stopniu odczuły skutki procesów restrukturyzacyjnych.

Przeprowadzone zostały wywiady z 12 kluczowymi informatorami i aktorami mającymi szczegółową regionalną wiedzę, dotyczącą jego współczesnej historii oraz procesów restrukturyzacji i regeneracji.

Zebrano historie życia uzyskane w wywiadach z 24 osobami z Górnego Śląska i Zagłębia: 12 mężczyznami i 12 kobietami. Jedną trzecią badanych stanowiły osoby poniżej 35 lat, jedną trzecią osoby w wieku 35—55 lat i jedną trzecią osoby mające powyżej 55 lat. Wywiady poddano analizie koncentrującej się na najważniejszych epizodach odpowiadających głównym obszarom zainteresowania badaczy oraz na dyskursie dotyczącym zmieniających się porządków kulturowych i praktyk konstruowania własnej tożsamości, wątkach narracyjnych, toposach, myślach przewodnich, z uwzględnieniem indywidualnego przebiegu życia w zależności od wieku, płci kulturowej i różnic międzypokoleniowych.

Kolejnym ważnym elementem prowadzonych badań były zogniskowane wywiady grupowe przeprowadzone w trzech grupach fokusowych liczących 7—10 uczestników — męskiej, mieszanej (eksperckiej) i kobiecej. Tak jak wywiady indywidualne, transkrypcje tych wywiadów poddane zostały analizie dyskursywnej i tematycznej.

Zarówno w wywiadach indywidualnych, jak i w dyskusjach grupowych wykorzystano materiał fotograficzny jako bodziec pobudzający do refleksji na temat zmian związanych z przeobrażeniami regionu, otoczenia, własnych biografii. Respondenci byli także zachęceni do użycia memorabiliów i osobistych pamiątek jako środków budowania społecznych znaczeń i indywidualnych tożsamości.

Uzupełnieniem tych analiz były badania reprezentacji kulturowych (literatura, film, sztuki plastyczne, fotografia) regionu, grup zawodowych, przekształceń pejzażu miejskiego i praktyk kulturowych.

Od momentu rozpoczęcia projektu gromadzona była dokumentacja fotograficzna, zarówno zastana — w postaci archiwaliów, albumów, osobistych zasobów respondentów i badaczy, jak i wywołana — w postaci zdjęć amatorskich, wykonanych przez prowadzących badania terenowe członków zespołu i zrealizowanych zgodnie ze wskazówkami zawartymi w opisie projektu przez B. Pactwę i M. Tyrybon zdjęć wybranych obiektów i fragmentów obszarów miejskich, ilustrujących zmiany w fizycznym krajobrazie i przestrzeni publicznej.

Organizacja i przebieg badań

Prace związane z projektem SPHERE rozpoczęły się w kwietniu 2008 roku od opracowania raportu podsumowującego stan badań w interesującym nas obszarze i przeprowadzenia badań pilotażowych, których wyniki — systematycznie konsultowane z zagranicznymi partnerami projektu — posłużyły do zbudowania

narzędzi badań i analizy materiału empirycznego, zebranego w trakcie badań terenowych.

W styczniu 2009 roku przygotowany został raport („State of the Art”), opisujący dotychczasowy stan badań nad procesami restrukturyzacji i rewitalizacji z uwzględnieniem społecznego i kulturowego kontekstu regionalnego. Raport ten obejmował analizę:

- 1) literatury z zakresu studiów kulturowych ze szczególnym uwzględnieniem europejskich wtórnych materiałów źródłowych, w których poddaje się dyskusji powiązania między różnymi wymiarami tożsamości (w tym tożsamości genderowej i etnicznej) z procesami restrukturyzacji;
- 2) prac dotyczących historii i tożsamości badanych regionów, z wykorzystaniem materiałów pochodzące z badań socjologicznych i antropologicznych;
- 3) danych statystycznych dotyczących procesów de-industrializacji i ekonomicznej transformacji oraz — w szczególności — dokumentujących rolę UE w inwestowaniu w poszczególne regiony;
- 4) debat publicznych, wypowiedzi przedstawicieli różnych grup zawodowych, środowisk politycznych, organizacji związkowych i stowarzyszeń dotyczących regionalnego życia politycznego, społecznego i ekonomicznego z ostatnich 20 lat, od około 1988 do 2007 roku³.

Zasadniczą część badań — wywiady z kluczowymi informatorami i aktorami społecznymi posiadającymi szczegółową wiedzę dotyczącą współczesnej historii regionu oraz badania narracji uzyskanych w trakcie wywiadów z celowo dobranymi respondentami, reprezentującymi środowiska robotnicze najbardziej dotknięte konsekwencjami procesów transformacji i restrukturyzacji regionu — realizowano w okresie od marca 2009 do lipca 2010 roku.

Ostatni etap prac projektu SPHERE (wrzesień 2010 — marzec/kwiecień 2011) będzie polegał na finalizacji analiz teoretycznych i porównawczych przeprowadzonych na zebranych materiałach, a także na integracji raportów narodowych zgodnie z przyjętym wcześniej schematem teoretycznym i porównawczym w cztery raporty tematyczne: 1. Old and new formations of gender and class. 2. Landscape and histories. 3. Communities and new identities. 4. Narrative and cultural identities. (Wstępne wyniki badań stanowiących empiryczną podstawę tych raportów przedstawiają J. Klimczak-Ziółek, M. Witkowski, M. Gnieciak, W. Mandrysz, B. Słania, P. Ćwikła i K. Łęcki oraz P. Kulas w artykułach zamieszczonych w niniejszym tomie. Zwieńczeniem projektu będzie wystawa fotograficzna, stanowiąca wizualny komentarz do czterech raportów tematycznych. Materiał zdjęciowy do tej wystawy przygotował znany śląski fotograf Arkadiusz Gola. Wystawa planowana na jesień 2011 roku połączona będzie z warsztatami opracowanymi na podstawie wyników badań (szerzej zob. artykuł D. Dzienniak-Puliny, s. 139—149).

³ Na podstawie raportu „State of the Art” powstał tekst K. Wódz, K. Łęckiego, J. Klimczak-Ziółek, M. Witkowskiego *Post-communist transitions: mapping the landscapes of Upper Silesia*, stanowiący rozdział w przygotowanej do druku w wydawnictwie Palgrave książki *Changing Work and Community Identity in European Regions*. Eds. J. Kirk, S. Contrepois, S. Jefferys. Książka ukaże się z końcem 2011 roku.

Śląskie i zagłębiowskie społeczności robotnicze w perspektywie socjologicznej — stań badań

Pierwszy etap badań projektu SPHERE to opracowanie raportu „State of the Art” — usystematyzowanego, acz zróżnicowanego wewnętrznie wstępu do części empirycznej; jednocześnie przybliży on specyfikę śląskiej problematyki zagranicznym partnerom projektu.

Zakres „State of the Art” w projekcie SPHERE jest szeroki. Obejmuje opis i analizę socjoekonomicznego i politycznego rozwoju Polski po roku 1945, skrótowe przedstawienie historii i współczesności Górnego Śląska, zarys problematyki związków kultury i tożsamości we współczesnych badaniach społecznych aspektów industrializacji w aglomeracji górnośląskiej, omówienie symbolicznych przedstawień Górnego Śląska w literaturze pięknej, filmie, muzyce i sztukach plastycznych, a także analizę społecznego i ekonomicznego rozwoju Górnego Śląska (w tym aspektu genderowego tego zagadnienia) i wreszcie — *last but not least* — rewitalizacji obszarów poprzemysłowych tego regionu.

Z braku miejsca skoncentrujemy się w tym artykule na wybranych fragmentach „State of the Art”, dokładniej rzecz ujmując na tych, które stanowią wprowadzenie do przedstawionych w dalszej części tekstu wstępnych wyników badań.

Dla każdego zainteresowanego problematyką śląską widoczne jest, że jednym z podstawowych obiektów badań społeczności Górnego Śląska są osady przyzakładowe. Owe robotnicze osiedla można podzielić na „stare” — zamieszkałe głównie przez etnicznych autochtonów z Górnego Śląska — powstające od pierwszej połowy XIX wieku, oraz „nowe” — związane z migrantami lat pięćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku (K. Wódz i J. Wódz, 2006; G.M. Gerlich, 2003). Szczególnym zainteresowaniem badaczy od lat cieszą się osady tworzone przez wspólnoty górnośląskie. Postrzega się je jako wyspy kulturowej odmienności wyraźnie widoczne na tle reszty populacji ze względu na swoją robotniczą mentalność, tradycje, język, zwyczaje dnia codziennego. Ich mieszkańcy często żyją w poczuciu symbolicznej przemocy ze strony zinstytucjonalizowanych form większościowej socjalizacji. Kulturalne „centrum” zwłaszcza za pośrednictwem mediów i systemu edukacji stwarza swego rodzaju sytuację komunikacyjnej opresji. Możliwości ekspresji własnej tożsamości są ograniczone do kręgów rodzinnych i sąsiedzkich (K. Wódz i J. Wódz, 1999). Kluczową charakterystyką życia w osadach robotniczych stała się wspólnotowość oraz ograniczone formy komunikacji językowej zawężone do codziennych konkretów oraz unikające abstrakcyjnej kategoryzacji i takiegoż rozumienia świata. Jak pokazują badania, funkcjonowanie w takich osadach stanowi szczególnie ważny element w indywidualnych historiach życia (J. Wódz, 1993). Przemysł wyznaczał ich podstawowy punkt odniesienia, organizując specyficzny rytm codzienności (G.M. Gerlich, 2003).

Prowadzone w ciągu ostatnich 20 lat badania nad starymi osadami przyzakładowymi były inspirowane przede wszystkim zachodnimi opisami kultury robotniczej. Szczególnie często przywoływano klasyczne rozważania o robotnikach York-

shire zawarte w książce *Coal is our life* (N. Dennis et al., 1956). Posługiwano się także różnymi teoriami modernizacji (M.S. Szczepański, 1997; K. Faliszek, K. Łęcki, K. Wódz, 2001). Wątpliwości co do uniwersalizmu ekonomicznych modeli rozwojowych i teorii tłumaczących specyfikę życia kulturowego regionów przemysłowych w innych miejscach niż pierwotny kontekst ich powstania wyjaśniano, uznając, że „utożsamienie rozwoju z okcydentalizacją ma cechy prawdy banalnej, zgodnej ze stanem świadomości zbiorowej, a nie narzuconej z zewnątrz koncepcji” (E. Mokrzycki, 1999, s. 84; za K. Faliszek, K. Łęcki, K. Wódz, 2001: 44). W województwie śląskim górnictwo wciąż stanowi — choć obecnie w nieco mniejszym stopniu niż kiedyś — jeden z głównych czynników organizujących życie społeczne (K. Wódz i J. Wódz, 2006). Przemysł związany z wydobywaniem węgla jest bezpośrednio lub pośrednio związany z większością sfer życia, co dobrze odpowiada przyjętym przez R. Williamsa (1958) założeniom o warunkach istnienia kultur przemysłowych. Klasycznymi wątkami studiów społeczno-kulturowych stały się: „kultura górnicza” (K. Faliszek, K. Łęcki, K. Wódz, 2001; G.M. Gerlich, 2002), „wspólnoty kopalniane/huciane” (K. Wódz, 1992), życie w „przykopalnianych osadach” (W. Świątkiewicz, K. Wódz, 2001; T. Nawrocki, 1998), specyficzny dla przemysłu ciężkiego etos pracy (T. Nawrocki, 2002; W. Jacher, 1984), rodzina robotnicza (W. Mrozek, 1994) itp. W odczuciach wielu badaczy społecznych był to naturalny schemat rozwijania narracji o regionie.

Od początku transformacji ekonomicznej ważnym sposobem opisywania kultury robotniczej Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego stała się perspektywa funkcjonalna. Sytuacja ta — jak się wydaje — wynikała z potrzeby chwili: bieżących programów restrukturyzacji ekonomicznej przemysłu ciężkiego i koniecznych projektów łagodzenia tzw. społecznych kosztów przeprowadzanych reform (K. Faliszek, K. Łęcki, K. Wódz, 2001). Badacze zastanawiali się głównie nad problemem adaptacyjności starych wzorów kultury robotniczej w warunkach transformacji ekonomicznej. Choć doświadczenia brutalnej rzeczywistości rynkowej wydawały się stosunkowo krótkie, pauperyzacja robotników związanych z przemysłem ciężkim wygenerowała opisy ich dramatycznej sytuacji w kategoriach rodzącej się „kultury podklasy” (K. Wódz, 1993; K. Wódz i J. Wódz, 2006) kumulującej konsekwencje niewydolności ekonomicznej, dezintegracji społecznej i kulturowej powielane z pokolenia na pokolenie w cyklach socjalizacyjnych. Jak wynikało z większości badań, górnicy byli przywiązani do sztywnych i nieadaptacyjnych wzorów kultury robotniczej: tradycyjnych zawodów, miejsca pracy i życia w tradycyjnej wspólnotie (M.S. Szczepański, M. Trybon, A. Tomczek, 1999). Na przykład badania K. Faliszek, K. Łęckiego i K. Wódz (2001) ujawniły, że ponad 60% z przebadanej populacji 450 górników nie korzystało z żadnej formy doskonalenia zawodowego (mimo wielu możliwości), a ponad 67% nie myślało w ostatnim czasie o zmianie pracy (mimo świadomości, że pracują w zakładach zagrożonych likwidacją). W konsekwencji tradycyjna regionalna kultura klasowa została potraktowana jako przeszkoda w procesie transformacji: „Nastawienie na konformizm grupowy, wynikające z traktowania grupy jako autonomicznej wartości, fatalizm, wyrażający się w poczuciu braku kontroli nad światem zewnętrznym,

niska samoocena związana z przekonaniem o niskim prestiżu własnego zawodu, lęk przed przyszłością, powodujący niechęć do zastanawiania się nad nią — to cechy, które z pewnością utrudniają górnikom górnośląskim zmianę dotychczasowych strategii adaptacyjnych, a ich dzieciom utrudnią w przyszłości przyswojenie sobie odmiennych — od rodzicielskich — strategii budowania kariery życiowej” (K. Faliszek, K. Łęcki, K. Wódz, 2001: 162).

Wiązanie folklorystycznej wizji tożsamości kulturowej aglomeracji górnośląskiej z przekonaniem o jej nieadaptacyjnym charakterze prowokowało do dość radykalnych opisów stanu województwa śląskiego, takich jak „obszar katastroficzny i skansenowy” (M.S. Szczepański, 1997). Równocześnie podejmowano próby określenia kształtu wyposażenia w kapitał kulturowy pożądanego z punktu widzenia koniecznych procesów modernizacyjnych. Preferowaną konstrukcją osobowościową był kreatywny i nowoczesny indywidualista — „pracownik-pionier o nowoczesnej osobowości” (M.S. Szczepański, 1997).

Obecnie aglomeracja górnośląska jest coraz częściej postrzegana i opisywana przez pryzmat odmienności etniczno-kulturowej i śląskiego separatyzmu. We współczesnych badaniach socjologicznych i kulturoznawczych uwidacznia się wyraźna tendencja do antropologizacji regionu. Zastępuje ona wcześniejsze zjawisko sprowadzenia Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego do obszaru interesującego przede wszystkim ze względu na szczególną industrializację.

Zjawisko antropologizacji problemów województwa śląskiego wiąże się z próbami podmiotowego określenia tożsamości regionu Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego. Stały się one możliwe dopiero po transformacji polityczno-gospodarczej 1989 roku. W okresie ograniczonej wolności słowa w oficjalnej propagandzie władzy komunistycznej dominował model etnicznej i kulturowej homogeniczności państwa. Miało to wpływ na naukowe i publicystyczne narracje regionalne dotyczące dawnego województwa katowickiego. Różnice kulturowe sprowadzano co najwyżej do roli folkloru, stanowiącego „dekorację oficjalnych ceremonii” (K. Wódz i J. Wódz, 2006). Przywrócenie swobód obywatelskich doprowadziło do lawinowego wzrostu prób określenia i ekspresji identyfikacji wspólnot regionalnych. Zjawisko to dotyczyło zwłaszcza subregionu Górnego Śląska, choć także w Zagłębiu Dąbrowskim podejmowano problematykę tożsamościową. Dodatkowej dynamiki dyskurs ten nabrał po reformie administracyjnej lokującej Zagłębie Dąbrowskie i Górny Śląsk w jednym województwie. Cały proces emancypacji regionalnej miał charakter artykulacji różnych tożsamości, interesów i zjawisk, dla których nowa sytuacja okazała się sposobnością do zaistnienia w publicznym dyskursie. K. Wódz i J. Wódz (2006) uważają, że proces konstrukcji własnej tożsamości miał w województwie śląskim najbardziej dynamiczny charakter ze wszystkich regionów w Polsce. Szczególnym wyrazem tego zjawiska okazała się duża liczba organizacji reprezentujących interesy autochtonów.

W konsekwencji od początku lat dziewięćdziesiątych obserwuje się nowe ramy ujmowania tożsamości kulturowej Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego. Punkt ciężkości toczonych debat przesunął się od identyfikacji „sektorowej”, której centrum stanowił determinujący zjawiska kulturowe przemysł ciężki, do „regionalnej”,

uwypuklającej problemem afirmacji własnej podmiotowości. Bolesne społeczne oraz ekonomiczne doświadczenia okresu transformacji dość szybko ugruntowały przekonanie o Górnym Śląsku i Zagłębiu Dąbrowskim jako regionach kumulujących przestarzały i niedostosowany do warunków rynkowych charakter przemysłowania regionu. Skierowało to uwagę badaczy na potrzebę studiów pozwalających wypracować nową wizję rozwoju regionalnego (W. Jacher, A. Klasik, 2005). Istotną innowacją stało się poszukiwanie źródeł kulturowej podmiotowości, niezbędnej do wyboru dalekosiężnych perspektyw rozwoju (N. Juzwa, K. Wódz, 1996; T. Łukowski, T. Nawrocki, 1997). Powstające obecnie wizje rozwoju regionalnego bazują na próbie stworzenia nowej wizji tożsamości regionu opartej na wysoko specjalistycznych usługach (technologiach informacyjnych). Innowacją tych sposobów podejmowania zagadnień tożsamości regionalnej jest ujmowanie kultury jako formy kapitału symbolicznego i próby wykorzystania jej w koncepcjach regionalizmu i nowego regionalizmu.

W zjawisku tym istotne znaczenie ma artykulacja górnośląskiej etniczności. Dyskusje o tzw. kwestii śląskiej autonomii i narodowości śląskiej pozwalały na intensywne procesy symbolicznego wiązania postulatów etnicznych z tradycjami i identyfikacjami przemysłowymi. Przykładem takiego wiązania stał się dyskurs o „cywilizacyjnej wyższości Górnego Śląska” nad resztą ziem polskich (J. Wódz, 1996), ale także zapoczątkowane wcześniej rozważania o nakładaniu się podziałów klasowych i narodowych (J. Chałasiński, 1935; K. Wódz, 1993).

W optyce etnokułturowej porównywanie subregionów województwa śląskiego ujawnia szereg odmienności. Ze względu na specyfikę uwarunkowań historycznych i zjawisk migracji nie można także zapominać, że część artykulacji etnicznych i klasowych bywa przedstawiana jako podziały „my, Ślązacy — robotnicy” versus „oni, napływowci — Niemcy lub Polacy, kapitaliści, Zagłębiacy, inteligencja czy wyższa kadra zarządzająca” (K. Wódz, 1993). Czynnikiem umożliwiającym dostrzeżenie względnego podobieństwa między Górnym Śląskiem a Zagłębiem Dąbrowskim jest dominujący typ industrializacji, a w konsekwencji — ukształtowanie się podobnego charakteru kultury robotniczej (K. Faliszek, K. Łęcki, K. Wódz, 2001). Województwo śląskie jest zatem typowym obszarem pogranicza kulturowego, gdzie różne etnie i wzory kultury przemysłowej mieszają się w specyficzną nową jakość.

Przemiany ekonomiczne początku lat dziewięćdziesiątych osabiały fundamenty, na których wspierał się tradycyjny regionalny porządek symboliczny. Jak zauważają K. Wódz i J. Wódz (2006), pauperyzacja dzielnic górniczych jest szczególnie ważnym czynnikiem wpływającym na proces współczesnej tożsamości regionalnej. Osłabiona została społeczna rola zawodu górnika. Kryzys kulturowy doprowadził do radykalizacji regionalnych rewindykacji coraz dobitniej kierowanych pod adresem władz centralnych (K. Wódz, J. Wódz, 2006). Rewindykacje próbuje się wspierać na pewnej wizji kultury regionalnej, będącej artykulacją jej charakteru przemysłowego i etnicznej specyfiki (zwłaszcza gwary) oraz niektórych elementów religijności, traktowanej jako specyficznie śląska (G.M. Gerlich, 2003). Zjawisko to może być interpretowane jako rozwój etnonacjonalizmu według

schematu zaproponowanego przez E. Hobsbawma (1992) oraz kreowania tzw. tradycji wynalezionych (E. Hobsbawm, T. Ranger, 2008). Ukształtowana została „regionalna ideologia”, popularna w wielu środowiskach górnośląskich (K. Wódz i J. Wódz, 1999; 2002). Zagłębie Dąbrowskie stanowiło w niej jeden z ważnych punktów odniesienia w budowaniu negatywnej tożsamości, co wiąże się z symbolicznym przewartościowaniem społecznego podziału w okręgu o bardzo podobnym typie industrializacji.

K. Wódz i J. Wódz (2006) sugerują, że alternatywą dla projektu budowania społeczno-kulturowej tożsamości regionu na emocjach etnonacjonalizmu jest indywidualistyczna koncepcja obywatelskiej partycypacji, mogąca w przypadku województwa śląskiego znaleźć oparcie na materialnie obiektywnym i inkluzywnym zjawisku panregionalnej wspólnoty przemysłowej. Punktem odniesienia ich rozważań jest modernizacja przestarzałego przemysłu i wykorzystanie szans wynikających z członkostwa Polski w UE. Podobne rozwiązanie pozwoliłoby uniknąć wewnątrzregionalnych sporów oraz napiętych relacji region—centrum. Skoro aglomeracja górnośląska została ukształtowana pod wpływem industrializmu, to właśnie przemysł ciężki przez dziesiątki lat kształtował życie lokalnych społeczności, ich wewnętrzną organizację, zawodowe rytuały, wzory obrzędowości religijnej i świeckiej.

Konstruowanie tożsamości kulturowej regionu nie odbywa się w symbolicznej próżni. Na popularny obraz aglomeracji górnośląskiej w pozostałych częściach Polski składa się pewien zbiór elementów folklorystyki. Ikonami Górnego Śląska — najczęściej nieodróżnianego od Zagłębia Dąbrowskiego — stały się górnicze pióropusze, familoki, krupnioki, kolorowe stroje ludowe i oczywiście gwara. Wszystkie te elementy związane są z kulturą plebejską albo robotniczą. Szczególnie familoki stały się symbolem artystycznym mitologizowanym w dziełach filmowych, fotograficznych i malarstwie (M. Lipok-Bierwiazzonek, 2000). Przedstawiane są jako romantyczno-nostalgiczne wspomnienie czasów młodości ludzi urodzonych w regionie. Stare osady robotnicze widziane są jako społeczne przestrzenie nasycone pozytywnie wartościowanym znaczeniem. Także obraz górnika i górniczej rodziny bywał często przedmiotem mitologizacji (G.M. Gerlich, 1999). Głównym elementem tych mitów stawał się obraz pracowitego, prostodusznego, ale poczciwego i sumiennego górnika oraz jego schludnej i gospodarnej żony. Eksponowano poświęcenie dla domu i rodziny, religijność i pietyzm wobec tradycji (K. Faliszek, K. Łęcki, K. Wódz, 2001).

W polskiej części projektu SPHERE postanowiono objąć badaniami terenowymi dwa obszary i dwie różne — śląską i zagłębiowską — społeczności.

1. W Rudzie Śląskiej początkowo badania miały obejmować dzielnicę Kaufhaus (zwarta zabudowa, powstała na przełomie XIX i XX wieku jako osiedle patronackie Huty Pokój (Friedenshutte), wybudowana na potrzeby rodzin robotników i pracowników niższego szczebla technicznego i administracyjnego). W okresie powstania dzielnica ta charakteryzowała się relatywnie wysokim standardem mieszkań. Jej dość hermetyczna zabudowa zamknięta jest z trzech stron terenami Huty Pokój. Po przeprowadzeniu i analizie pierwszych wywiadów zdecydowano rozszerzyć

badania na dzielnice sąsiadujące — Nowy Bytom, Wirek. Dzielnice te okalają tereny Huty Pokój, kopalni „Pokój” i zamkniętej już kopalni „Walenty-Wawel”. Jednym z powodów wyboru akurat tego obszaru był fakt prowadzenia tam (również przez zespół pod kierownictwem K. Wódcz) pogłębionych badań socjologicznych w latach 1987—1990, czyli dokładnie w okresie początkowym zmiany ustrojowej. Okoliczność ta daje możliwość przyjęcia metody porównawczej w dalszych analizach dokonującej się tam zmiany społecznej.

2. Na granicy Będzina i Dąbrowy Górniczej badaniem objęto osiedla sąsiadujące z zakładem przemysłowym, którym w tym przypadku była kopalnia „Generał Zawadzki” w Dąbrowie Górniczej (do II wojny światowej i od końca lat osiemdziesiątych kopalnia „Paryż”). Wspomniane osiedla, leżące w granicach administracyjnych Będzina, mają zróżnicowany charakter: najstarsze, wybudowane pod koniec XIX wieku specjalnie dla pracowników kopalni (obecnie najbardziej zaniedbane o często substandardowym wyposażeniu) to osiedle Koszelew — jak wynika ze sprawozdań MOPS-u, jego mieszkańcy najsilniej ucierpieli na zamknięciu kopalni, zarówno w sensie społecznym, jak i ekonomicznym. Położone obok osiedle Ksawera to wybudowany w latach siedemdziesiątych kompleks niskich, czteropiętrowych budynków dla zasłużonych, awansowanych pracowników kopalni. Na terenie tego osiedla często mieszkają osoby wcześniej mieszkające „na Koszelewie”, osiedle jest utrzymane na relatywnie wysokim poziomie, zadbane i zielone. Obydwa te osiedla stanowią w miarę hermetyczne osady górnicze silnie związane z badaną kopalnią. Porównanie autobiograficznych opowieści mieszkańców tych różnych środowisk zaowocować może pogłębionym i zniuansowanym obrazem przemian, jakie zaszły w życiu byłych pracowników (na terenie osiedli oraz w przestrzennej i społecznej tkance zbiorowości) zakładu w okresie kilkunastu lat od zamknięcia kopalni w 1995 roku.

Narracje a transformacja — przybliżenie metody analizy zebranego materiału (wywiadów indywidualnych)

W drugim etapie projektu SPHERE prowadzone były badania terenowe — przeprowadzono serię pogłębionych częściowo ustrukturyzowanych wywiadów z mieszkańcami wybranych osiedli. Respondenci zostali dobrani tak, by można było uzyskać różnorodne narracyjne reprezentacje procesu restrukturyzacji związane z osobistą biografią, tożsamością pokoleniową, tożsamością genderową, a także stopniem kompetencji w zakresie ogólnej wiedzy o społecznych konsekwencjach procesu transformacji ekonomicznej. Celem tak zaprojektowanego badania jest uzyskanie szeregu odmiennych narracji o transformacji, pozwalających ocenić ich wzajemne podobieństwa i różnice. Na podstawie zebranego materiału można

postawić kilka wstępnych hipotez, możliwych do weryfikacji w dalszych badaniach. Aby ukazać poznawczy potencjał projektu SPHERE, a zarazem przedstawić zarys sposobu analizy zebranych wywiadów, przedstawimy tu jej niewielki fragment. Rozmowa z jednym z mieszkańców Ksawery została przeprowadzona w styczniu 2009 roku. Respondent jest emerytowanym górnikiem z nieistniejącej już kopalni „Paryż”; całe życie mieszkał na Ksawerze, kilkaset metrów od bramy kopalni — jego jedyne miejsce pracy.

W najbardziej ogólnej perspektywie w sposobie opowiadania respondenta o transformacji można wyróżnić trzy okresy. Reprezentacje każdego z nich różnią się zasadniczo w zakresie zawartego w nich ładunku emocjonalnego, jawności przedstawienia bohaterów odpowiedzialnych za bieg wydarzeń, poziomu abstrakcji opisu zjawisk oraz intertekstualności. Ten trójdzielny schemat powtarza się w epizodach dotyczących np. historii boiska futbolowego na Ksawerze, życia w kamienicach, zakładowych wakacji.

Pierwsza ze struktur narracji obejmuje okres przed transformacją. Wiąże się on ze sporą ilością pozytywnego ładunku emocjonalnego⁴, co dobrze widać w wypowiedzi o kamienicach:

To są tak zwane, na Śląsku to by powiedzieli familoki, czyli to były domy rodzinne, były [...] skwerek, każdy dbał, kwiatuszki, ładnie tu było... To były domy pracownicze, tutaj pracowników kopalni [...] No wie pani, jeżeli chodzi o życie, no życie to była inna atmosfera, to nie było..., to była w ogóle jedna ta kamienica, tego to było tak jak wielka jedna rodzina, tam się nie zamykało drzwi, jak się gdzieś wychodziło — drzwi były zawsze otwarte.

Wyraźnie uwypuklony jest pozytywnie wartościowany kolektywny wymiar życia sąsiedzkiego i działań zbiorowych:

Kiedyś rodziny żyły może biedniej, ale może bardziej... wydaje mi się, że nie było takiej może zazdrości, „ja mam to, a ty nie masz”, tak... no każdy by coś chciał. [...] My byli biedni, [...], zwarci...

Głównym bohaterem, z którym utożsamia się autor w tej części opowieści, jest zbiorowy podmiot, który w pewnych fragmentach można odczytywać jako wspólnotę górników, a w innych jako lokalną wspólnotę sąsiedzką. Zjawiskiem organizującym życie bohatera staje się nie nazywany *explicite* czynnik, przy czym można postawić hipotezę, że jest nim po prostu kopalnia, traktowana jako coś więcej niż tylko zakład pracy:

Przedtem jeszcze były jak coś..., jak kopalnia istniała, to były przecież te wczasy zakładowe [...] Były wycieczki, z rodzinami, to myśmy wyjeżdżali, niedaleko, bo to tutaj w góry — Ustroń, Wisła... Wycieczki po jabłka, taki autokar jechał, był taki sad [...], była na przykład niedziela, można było jechać na ośrodek, tam się

⁴ Oczywiście, zdajemy sobie sprawę z tego, że w pamięci autobiograficznej okres młodości jest zazwyczaj idealizowany.

zawsze coś działa. A to jakaś wrzawa była, a to jakieś konkursy organizowali, orkiestra była, no i wyjeżdżało się czasami całymi rodzinami, koc się zabierało, na trawie się rozkładało przy jeziorze... Ludzie się bawili.

W reprezentacji kopalni brak jednak odniesień do konkretnych ludzi podejmujących decyzje.

Drugim elementem opowieści staje się zazwyczaj początek transformacji ekonomicznej. Pojawia się on niespodziewanie, bez wyraźnego powiązania logicznego z wcześniejszym okresem:

To się zaczęło od tak zwanego tego wolnego rynku. [...] no tak to się pomału zaczęło. [...] W tak zwanej restrukturyzacji, likwidacji.

Właściwie można odnieść wrażenie, że respondent — oczywiście z dzisiejszego punktu widzenia — uważa, że szczęśliwy okres wspólnotowego życia pod skrzydłami kopalni musiał się skończyć, gdyż od samego początku był nierealistyczny:

Tam już huta nie ma nic, bo wszystko się wyzbywało, bo to trzeba było koszty... Jednak utrzymać taki ośrodek... Bo on nie przynosił żadnego zysku, bo to przecież nikt za to nie płacił ani nic, to przecież utrzymywał zakład.

Z tego punktu widzenia nadchodząca likwidacja jawi się jako naturalna i oczywista kolej rzeczy:

[...] każdy zakład już później pod koniec już się liczył z pieniędzmi, już nie było finansów, żeby... pomału, pomału to upadało, aż upadło.

Charakterystycznym zjawiskiem jest zapewne język wykorzystywany do opisu doświadczanych przemian. Nagle znajdujemy się w świecie zdominowanym przez specyficzną rozumianą efektywność ekonomiczną.

No a później zaczęły się..., ale to już w tych czasach, później, niż demograficzny, no i te szkoły zamykali, bo to było nieopłacalne. No i tam stoi ten budynek. [...] No właśnie, jak zaczęli likwidować kopalnię, to zlikwidowali tą Szttygarke ze względu na to, że nie było zapotrzebowania.

Najważniejsze elementy znaczące i obiekty fizyczne w lokalnej przestrzeni respondenta, które w okresie przed transformacją wiązały jego kluczowe doświadczenia i wyznaczały tożsamości: praca na kopalni, kolektywne życie w kopalniańskiej kamienicy, zbiorowe formy spędzania wolnego czasu, lokalne boisko futbolowe, zakładowe domy wypoczynkowe, nie mieszczą się w logice nowej rzeczywistości: generują koszty, nie ma ich kto utrzymywać, nie mają właściciela, trzeba je sprzedać. Choć empatycznie moglibyśmy oczekiwać, że świat badanego właśnie wali się i będzie on poddawany silnej wielopłaszczyznowej frustracji, próżno szu-

kać w jego wypowiedziach negatywnego afektu. Zmiany opisywane są bardziej z punktu widzenia zimnej logiki managera z działu finansowego, który doskonale rozumie racjonalność zachodzących przemian, niż z punktu widzenia robotnika z upadającej przykopalnianej dzielnicy. Co znamienne, w relacji górnika brak także animatora czy inicjatora restrukturyzacji ekonomicznej, w warstwie tekstowej — co widać w przytoczonych cytatach — zazwyczaj występują formy bezosobowe.

Przejsięcie do trzeciej części opowieści wyznacza logika prywatyzacji i komercjalizacji. Świat doświadczany w czasie terażniejszym to rzeczywistość, w której — co wydaje się uwypuklone — wszystko jest prywatne i indywidualne, a w każdym razie powinno mieć konkretnego właściciela.

Dzisiaj już nikt mi nie organizuje wczasów ani nic, dziś sam sobie muszę organizować czy to w hotelu, czy w pensjonacie, czy po prostu gdzieś prywatnie na kwaterach; [...] To przejęło wojsko, cały ten stadion, który już jest w takim stanie, że już zniszczony... Ale przejęła Dąbrowa, MOSiR, Będzin, przepraszam, Będzin MOSiR. I to taka dziwna rzecz, bo znowu jest granica miast, kopalnia należała pod Dąbrowę, a to wojsko jest na terenie Będzina. W ogóle to takie niczyje, nie?

Z dzisiejszego punktu widzenia wspólnotowe życie sprzed transformacji wspominane jest z nostalgią:

Teraz nie ma żadnych imprez, wszystkie ośrodki zostały wyprzedane... [...] Teraz jak tam pani pojedzie, to jest wszystko prywatne. Tam nie ma nic. [...] Teraz jedynie to jak są jakieś tam z piwem, jakieś tam puby nie puby, no to w sobotę czy w niedzielę założymy, to jest tam ktoś, kto śpiewa, na organach gra... [...] dzisiaj nie ma nic za darmo, za wszystko trzeba płacić.

Symbolem dokonanych zmian wydają się drzwi w kamienicach: niegdyś otwarte przez cały dzień, dziś zamknięte:

[...] bo dzisiaj każdy jest swoimi sprawami zajęty, nie ma czasu nawet stanąć [...] Teraz każdy przychodzi, zamyka drzwi i się siedzi we własnym.

Typowymi bohaterami epizodów współczesnych są jednostki, konkretni ludzie: sam respondent, jego żona, prezes spółdzielni, członek zarządu itp. Do nadawania sensu współczesnym wydarzeniom wykorzystywane są ramy znaczeniowe pochodzące jeszcze z okresu przedwojennego kapitalizmu. W relacji respondenta szczególnego znaczenia nabierają biedaszyby — symbol specyficznie rozumianej zaradności w warunkach gospodarki rynkowej:

W zeszłym roku jeszcze był taki też felieton w telewizji na Śląsku. No ci bezrobotni, tam gdzie te biedaszyby robili, a ponieważ to jest zabronione, to w nocy robili, węgiel w worki i sprzedawali [...] teraz, żeby się tam dostać, ja wiem, to

trzeba byłoby 30 metrów, ale jak, jak bloki stoją [...] tak jak i przed wojną było to zabronione, tak i teraz.

Pokłady węgla w biedaszybach traktowane są jako pewien sposób zabezpieczenia na złe czasy. Emerytowany górnik dość konkretnie rozważa możliwości wydobywania węgla z biedaszybów — w pewnym momencie uświadamia sobie jednak, że na tym terenie stoją już nowe domy.

Respondent daje też świadectwo przemian etosu górniczej pracy:

Natomiast pracując na ścianach, na chodnikach to jest bardzo ciężka praca. Teraz może jest lżejsza, więcej jest maszyn górniczych, a za moich czasów, jak zaczynałem, to wszystko prawie szło w kilofa. Kilof, łopata — to były narzędzia górnika. [...] Górnicy teraz to już specjaliści są od obudów zmechanizowanych.

Wiąże się to ze zmianami lub po prostu rozkładem wzorów dotychczasowej kultury górniczej. Wśród nostalgicznych wspomnień z okresu funkcjonowania kopalni ważne miejsce zajmują oficjalne społeczne ceremonie, ostro kontrastujące z indywidualizmem i realizmem dnia dzisiejszego:

Jedynie to orkiestra w Barbórkę chodziła rano pod blokami, grała tak różne tam te marsze nie-marsze... Tak zwana była „pobudka” dla górników. Robili pobudkę, a później już wszyscy wychodziliśmy na kopalnię i stamtąd już pochód szedł.

W kontekście restrukturyzacji ekonomicznej dość wyraźnie daje się zauważyć, że kopalnia postrzegana jest w kategoriach drugiego domu, czegoś bliskiego i dobrze znanego:

Tam, gdzie to z dnia na dzień likwidowali, to przenosili wszystkich... [...] No na pewno ludzie byli niezadowoleni, że tak się to dzieje, no bo każdy liczył, że tam staż jakiś na tym ma, no i trzeba jakoś do tej emerytury dorobić, trzeba iść na poniewierkę, nie? Gdzieś tam na inne kopalnie, gdzieś tam oddalone, na nowo poznawać wszystko i takie to, nie jest to takie łatwe, no jak się robi 15 lat w jednym miejscu, to człowiek zna wszystkie drogi, wszystkie te, a później jak się przychodzi na inne, to trzeba na nowo poznawać wszystkie dojsčia, wyjścia, wiedzieć, jak się zachować...

Zakończenie

Podsumowując: wielokroć opisując śląską specyfikę procesu transformacji systemowej odwoływano się do perspektywy komparatystycznej, porównując ją

z podobnie, jak sądzono, przebiegającymi w różnych okresach procesami w innych częściach Europy. Prace powstałe z takiej właśnie inspiracji nieraz dawały ciekawe rezultaty. Jednak szansą, jaką stwarza projekt SPHERE, jest trudna do uzyskania w innych przypadkach systematyka porównań, dająca możliwość lepszego zrozumienia i problemów regionu śląskiego, i transformacji społeczno-ekonomiczno-kulturowej w ogóle. Mamy nadzieję, że zaprezentowane w dalszej części opracowania, choć jeszcze niekompletne i nieoddające bogactwa empirycznego materiału, który zgromadzony został w trakcie badań, pozwoli nam i naszym partnerom z innych krajów spojrzeć na procesy restrukturyzacji z różnych punktów widzenia, wskazać na podobieństwa doświadczeń i sposobów radzenia sobie przez respondentów z sytuacją straty, jaką jest likwidacja kopalni czy huty (lub fabryki), z którą byli związani często przez całe swoje życie.

Literatura

- Bourdieu P., 2008: *Zmysł praktyczny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Chałasiński J., 1935: *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku. Studium socjologiczne*. Warszawa (odbitka z „Przeglądu Socjologicznego” 1935, T. 3).
- Dennis N. et al., 1956: *Coal Is Our Life*. London: Tavistock.
- Faliszek K., Łęcki K., Wódz K., 2001: *Górnicy — zbiorowości górnicze u progu zmian*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Gerlich G.M., 2003: *Rytm i obyczaj: cztery szkice o tradycyjnej kulturze górniczej*. Zabrze: Muzeum Miejskie.
- Hervey D., ed., 1989: *The Urban Experience*. Edition: illustrated, Basil Blackwell.
- Hobsbawm E., 1992: *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: University Press.
- Hobsbawm E., Ranger T., eds., 2008: *Tradycja wynaleziona*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Jacher W., 1984: *Refleksje socjologiczne o etosie górnika polskiego*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, T. 16.
- Jacher W., Klasik A., red., 2005: *Region w procesie przemian: aspekt socjologiczny i ekonomiczny*. Katowice: Polska Akademia Nauk Oddział w Katowicach. Komisja Studiów nad Przyszłością Górnego Śląska.
- Juzwa N., Wódz K., red., 1996: *Rewitalizacja historycznych dzielnic mieszkalno-przemysłowych: idee, projekty, realizacje: materiały z seminarium naukowego, 11—12 grudnia 1995 — Bytom*. Katowice: Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego.
- Lipok-Bierwiazczonok M., 2000: *Śląska strona świata. Znaki, symbole, realia kulturowe w filmach Kazimierza Kutza*. W: A. Gwoźdź, red.: *Kutzwisko*. Katowice.
- Łukowski W., Nawrocki T., 1997: *Upper Silesia and Masuria in Search of Identity*. In: M.S. Szczepański, ed.: *Ethnic Minorities and Ethnic Majority*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

- Mokrzycki E., 1999: *O pojęciu zacofania*. W: J. Kurczewska, red.: *Zmiana społeczna. Teorie i doświadczenia polskie*. Warszawa: IFiS PAN.
- Mouffe Ch., Laclau E., 2007: *Hegemonia i socjalistyczna strategia*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.
- Mrozek W., 1994: *Tradycja badań socjologicznych na Górnym Śląsku*. W: W. Świątkiewicz, red.: *Spoleczne problemy Górnego Śląska we współczesnych badaniach socjologicznych*. Katowice.
- Nawrocki T., 1998: *Stosunki społeczne w osadzie „Kopalnia” na Górnym Śląsku: śladami Józefa Chałasińskiego*. W: A. Sułek, M.S. Szczepański, red.: *Śląsk — Polska — Europa: zmieniające się społeczeństwo w perspektywie lokalnej i globalnej: Księga X Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Katowice.
- Nawrocki T., 2002: *Śląski etos pracy*. „Śląsk. Miesięcznik Społeczno-Kulturalny”, nr 9.
- Szczepański M.S., 1997: *Opel z górniczym pióropuszem*. Katowice.
- Szczepański M.S., Tyrybon M., Tomeczek A., 1999: *Losy zawodowe pracowników kopalń odchodzących z pracy z wykorzystaniem jednorazowych odpraw pieniężnych*. W: J. Kicki, red.: *Szkola eksploatacji podziemnej’99*. Kraków.
- Świątkiewicz W., Wódz K., red., 1991: *Tożsamość kulturowa mieszkańców starych dzielnic miast Górnego Śląska*. Wrocław—Warszawa: Ossolineum.
- Williams R., 1958: *Culture and Society*. London: Chatto and Windus.
- Williams R., 1977: *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Wódz J., red., 1993: *Niektóre problemy społeczne w województwie katowickim*. Katowice.
- Wódz K., red., 1992: *Przestrzeń — środowisko społeczne — środowisko kulturowe. Z badań nad starymi dzielnicami miast Górnego Śląska*. Katowice.
- Wódz K., Wódz J., 1999: *Czy Ślązacy są mniejszością kulturową?* W: J. Mucha, red.: *Kultura dominująca jako kultura obca*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Wódz K., Wódz J., 2006: *Dimensions of Silesian Identity*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.